

Aspecte ale metaforei în tradiția bizantină

Dan Chitoiu

Profunzimea unei tradiții spirituale poate aproximată, între altele, prin depistarea modalităților în care folosește cuvântul altfel decât în sens propriu, iar uzanța metaforică este, poate, criteriul privilegiat. Modernitatea europeană a consemnat o raportare critică la utilizarea dimensiunii metaforice a limbajului și în această poate fi văzut semnul cultural caracteristic al timpurilor din urmă: *constienti-zarea* oricărui act ce este rod al vieții umane. Desigur că în acest fapt poate fi văzut un semn al superiorității, însă să nu uităm că este implicată aici folosirea privilegiată a rațiunii, în maniera descrisă de filosofia secolului XIX, oricât s-ar fi încercat rafinarea acestei para-digme. Putini sunt cei care au avut tentative reușite de evadare din această constrângere interpretativă, dar în orice caz prin textele lor au atras atenția asupra limitelor unei astfel de viziuni. Este binecunoscut cazul lui H.G.Gadamer care avertizează asupra implicațiilor prezentei idealului iluminist al raționalității în cultura recentă. Pentru noi, metafora poate fi înțeleasă în perspectiva a trei funcțiuni: atunci când implică o comparație, fiind înțeleasă ca similitudină abreviată, în al doilea rând când implică o interacțiune semantică între un obiect sau concept care este literal denotat de un anumit cuvânt, și un anumit concept predicat de acel cuvânt, și în sfârșit, situația în care nu cuvintele sau propozițiile sunt metaforice, ci folosința lor în situații specifice.¹ Deși avem pe această cale o bună înțelegere a modalităților formale a funcțiilor limbajului metaforic, anumite dimensiuni riscă să ne scape.

Cea mai potrivită soluție în recuperarea altor înțelesuri este de a căuta, pe cât ne este cu putință, nu atât atitudinea constientă față de uzanța metaforicului, ci mai cu seamă amplitudinea și complexitatea folosinței metaforei în orizonturi culturale diferite de cel în care ne găsim.

Avem situații ce dovedesc că metafora poate juca un rol diferit față de uzanța sa în modernitatea europeană, un elocvent caz fiind acela al spiritualității clasice indiene, unde sanscrita cunoaște un rol mai degrabă metafizic al metaforizării. Aici metafora reprezintă în principal o modalitate de rupere de nivel, și nu o simplă comparație. Găsim însă într-un alt spațiu, cel al culturii bizantine, o manieră de folosire a limbii ce ne dă temeiuri să o considerăm ca fiind un reper util în identificarea unor aspecte ce depășesc formalizarea rațională modernă a metaforei. Care este însă motivul ca tocmai aici să vorbim despre o modalitate privilegiată a metaforicului în limbă? Pentru început se poate pleca de la evidența că Bizanțul era, la originile sale, moștenitorul unor tradiții spirituale diverse și în același timp foarte vechi, căci își întindea teritoriul nu numai asupra unei părți a Europei ce avea ca leagan cultura vechei Grecii, ci și în Orientul Apropiat, locul atâtor civilizații străvechi. O reală și adâncă confluență culturală tesută sub dimensiunea comună a credinței creștine nu putea să nu dea roade, rezultatul fiind o rafinare a mentalului colectiv. Chiar dacă limba greacă devine în cele din urmă limba imperiului, ea nu mai este limba clasicismului grec, ci are o altă modalitate de semnificare, mai ales când sunt vizate conceptele cele mai înalte ale noului model spiritual, cel creștin.

O dovadă a aportului unor modalități de uzanță diverse în fondarea arealului culturii bizantine este cazul tradiției siriene. Până în secolul al-VII-lea Siria a reprezentat un puternic centru de spiritua-litate creștină, însă de o factură aparte. (Chiar și după cucerirea arabă învățatii sirieni au fost prezenți în cultura vremii, căci textele filosofiei clasice grecești, mai cu seamă cele ale lui Platon și Aristotel, au fost cunoscute în lumea arabă, apoi în Occident prin traducerile lor.) Ceea ce a dat specificul tradiției creștine siriene a fost o cu totul altă rezolvare a polarităților fundamentale de tip paradoxal ale creștinis-mului pe calea formularilor care tin de modalitățile metaforice ale limbajului ori de poetic.

¹ A. P. Martinich, "Metaphor", în *Routledge Encyclopedia of Philosophy*, London, 1998

Acest gen de gândire nu poate fi depistat spre exemplu în formularile doctrinare grecești ori latine.² Iar sursele acestei maniere sunt foarte îndepărtate, așa cum o dovedește exegeza făcută de Sebastian Brock operei lui Efreem Sirul. Este de menționat ca exemplificarea metafora *Leacului Vietii* ce își are o străveche obârșie mesopotamiană și este folosită în a-l desemna pe Hristos. Textele indică prezenta și a unei particulare utilizări de către sirieni a tradițiilor iudaice, cu care au fost într-o relație specială. Putem de aceea să vorbim de un model de gândire care este într-un fel esențial determinat de folosirea metaforei, însă aceasta neînsemnând o imprecizie ci concretete neașteptată în expresie. Găsim la sirieni o finetă remarcabilă în identificarea starilor sufletesti, Isaac Sirul folosește sintagme de genul "betie trează" în desemnarea unei anume trepte mistice.

Această confluență de motive și teme culturale a avut un efect interesant asupra modului în care bizantinii vor folosi limba cultă a imperiului, cea în care s-au formulat principalele elemente ale doctrinei creștine, limba greacă. Bizantinii au resimțit nevoia să folosească altfel acele precise concepte ale filosofiei vechilor greci, desigur că mai ales cele ale lui Platon cu termenii săi atât de potriviți exprimării misticii, și lui Aristotel cu aparatul sau conceptual care slujește în cea mai înaltă măsură formalizării, folosința care să treacă de limitările tratării termenilor drept concepte. Această nevoie era legată de noul orizont spiritual deschis de experiența creștină, care vorbea despre Logos la modul persoanei, Adevărul nemaifiind ceva de căutat ci prin sine revelat, mai mult, întrupat. Ceea ce reprezenta imperativul acestei căi spirituale se înfățișa ca nevoie de *împropriere*, de împlinire autentică a unei relații ce viza comuniunea personală, a comuniunii cu o realitate în mod categoric Personală. Din această perspectivă, cuvintele au început să fie folosite drept *semne*, ale unei realități încadrabile conceptual, ce depășește orice pretenție umană de delimitare rațională. Astfel ca metafora și-a găsit un loc privilegiat în limbajul acestei spiritualități preocupată de a indica într-un mod cât mai adecvat realității și experiențe inefabile. Mai mult decât atât, o asemenea folosință a devenit o manieră comună de limbaj, astfel că -așa cum ne indică documentele - locuitorul capitalei imperiale, cel ce era martorul măreției culturale a Noii Rome, indiferent de categoria socială din care făcea parte, era un căutător al formulei metaforice în exprimarea chiar și a experienței cotidiene.

Vom folosi aici un exemplu ce sprijină argumentația de față, anume uzanța metaforei soarelui în tradiția culturală bizantină. Nu ne interesează folosirea de către o elită a unor teme și motive spirituale, oricât de semnificative ar fi acestea, ci considerăm ca datator de măsură pentru aprecierea unui profil cultural este uzanța cât mai largă a unei forme culturale. Într-adevăr, folosirea în metafora a simbolului solar se găsește frecvent în textele bizantinilor, și nu vorbim aici de un gen specific de literatură. Se pot identifica însă două modalități predilecte de angajare a metaforelor ce tin de tema solară, ele fiind în legătură cu locul ce îl avea Împăratul în societatea bizantină, al doilea, cu desemnarea criteriului ultim al oricărei experiențe spirituale, umane în genere, Hristos.

Așa cum ne spune Michael McCormick, atunci când bărbații și femeile din Bizanț încercau să exprime emoția contemplării unui asfințit mediteranean, cu splendoarea sa purpurie și cu luminile aurii, spuneau *ho helios basileuei*, "soarele e ca un împărat".³ Ciudată formulare prin rasturnarea modului obișnuit în care s-ar înțelege suportul metaforei. Căci împăratul e cel ce ar trebui comparat cu ceva ce este mai presus de el. Credem că o asemenea formulare rasturnată este semnul unei conștiințe comune a formulării metaforice atât de răspândită, încât o formă neobisnuită de metaforizare nu aducea un inconfort în înțelegere. Cultul imperial bizantin a utilizat de altfel din plin simbolismul solar, și era indicată sugestia metaforei solare în mai toate elementele ce țineau de eticheta imperială.

² Ioan I. Ica Junior, "Studiu introductiv", în Sebastian Brock, *Efreem Sirul*, Ed. Deisis, București, 1998, p. 9.

³ Michael McCormick, "Împăratul", în Guglielmo Cavallo (coord.), *Omniul Bizantin*, Ed. Polirom,

Nu conta atât persoana împăratului, cât simbolul reprezentat de acesta, ca icoana a lui Dumnezeu pe pământ, ca asemanator acestuia, de aceea tot ce încon-jura împăratul trebuia sa aminteasca de aceasta. În fond, pentru bizantin, Împăratul nu exercita în mod absolut puterea ci o facea numai întrucât închipuia pe Cel cu adevărat Împărat, astfel ca pe acest traseu mental pot fi recunoscute semnele cadru ale unei gândiri cu tenta metaforizanta. Interesant e ca în metafora solara ce era mereu în legatura cu puterea imperiala poate fi depistata preluarea si folosirea unor teme mai vechi, care marcau mai multe spatii culturale ante-rioare.

Este binecunoscuta prezenta mitului solar în religia si cultura iraniana si semnificatiile sale au devenit un bun comun în vremea elenismului. De altfel, Alexandru Macedon va fi primul grec ce preia elemente importante din eticheta caracteristica regilor Persiei, cel mai cunoscut fiind gestul prosternarii, dar poate fi amintita si simbolistica îmbracamintii acestora. La aceasta sinteza greco-persana s-au mai adaugat si elemente ale mitologiei egiptene, ca atunci când acesta straveche ideologie solara a fost adoptata în cultul imperial bizantin, sa fie adaugate atât accente ce apartineau simbolismului iudaic, dar mai cu seama dimensiunea crestina a simbolismului solar. Astfel ca metafora împăratului ce este precum soarele (ori invers) nu tinea mai degraba de o simpla traire poetica sau de un simtamânt sufletesc oarecare. O întreaga încarcatura, pe care noi astazi la distanta moder-nitatii o putem cel mult aproxima, se lasa întrevazuta în aceasta figura de limbaj.

O alta situatie ne dezvaluie în plus nuanțele ce caracterizeaza functionarea metaforei în spatiul bizantin, anume prezenta frecventa a unei sintagme în iconografia bizantina. Formularea ei este aparte prin implicatii: "Hristos, Soarele dreptatii". O metafora ce este greu de înțeles daca nu se cunoaste semnificatia dreptatii ori a simbolului solar asa cum era el prezent în traditia mostenita de bizantini. Caci unde poate fi mai limpede gasita explicatia decât în expresia pe care filosofia lui Platon o da acestor termeni. *Mitul pesterii* dar si ansamblul dialogului *Republica* ne ofera cheia posibilei conexiuni între soare si dreptate. Soarele este înțeles de Platon ca simbol al realitatii ultime, aceea care transcende fiinta si care este cu anevoie de privit, este termenul ultim în ascensiunea pe care prizonierul eliberat din peștera o face în registrul experientei initiatică a luminii. Iata de ce metafora soarelui a parut cea mai buna formulare pentru bizantin atunci când în perspectiva lumeasca ori în cea absoluta trebuia numit termenul ultim (Împăratul lumesc sau Împăratul ceresc). Însa este dificil de înțeles, mai ales pentru modern, conexiunea între Soare si dreptate, caci omul societatii moderne are în minte aproape exclusiv dimensiunea juridica a cuvântului. Tot în *Republica* gasim reperul, caci Platon vede ca dreptatea este nu rezultatul unei corectitudini morale ori juridice, ci ceea ce se dobândește ca o încununare a virtutilor, adica a excelentei ce trebuie sa caracterizeze efortul uman în urcusul catre experienta inteligibila.

Sintagma bizantina descrie astfel pe Hristos ca reper al oricarui efort uman în urcusul spiritual, dar este implicata si mai larga acceptiune de reper a orice înseamna actiune umana. Caci ce înseamna a fi just în actele tale? În nici un caz pentru bizantin, ce traia în rafinatul mediu cultural ivit în ambianta filosofiei clasice grecesti, nu putea sa însemne conformitatea cu un set de norme, oricare ar fi acestea. Justetea se obtine doar prin orientarea catre Datatorul oricarei dreptati, însa este cu neputinta omului a scruta cu puterea ratiunii sale înțelesurile dreptatii dumnezeiesti, este ca si cum ai privi la soare. Se contureaza o relatie ce poate fi numita mai degraba în termeni suprarationali între om cu actele sale si Cel care reprezinta la modul persoanei criteriul de justificare a fapturii, si atunci cea mai buna solutie de descriere unei asemenea situatii este metafora.

Putem explica folosirea metaforei în mediul culturii bizantine comparând-o cu folosinta pe care Platon o dadea miturilor în dialo-gurile sale. Când erau puse în discutie aspecte ce depaseau putintele explicatiei rationale textele platoniciene ne înfatiseza o maniera speciala de tecere pe alt nivel discursiv, cel al mitului. Mitul joaca un rol exceptional pentru Platon, cel care avea atât de putina pretuire pentru mitologia homerica, fiind pus sa joace rolul de semn al rupturii de nivel, al trimiterii la realitati ce nu pot fi cunoscute cu ratiunea, de care poti sa te apropii pe alte cai. Astfel ca functiunea metaforei în vremea bizantinilor preia din aceasta trimitere, caci se poate în acest fel exprima ceea ce o simpla afirmatie discursiva nu reuseste. Nu

vedem astfel prea multa poezie, cel puțin în sens modern, în exprimarea metaforică de acest gen, ci se dovedeste că rolul metaforei ține de o nevoie spirituală de cel mai înalt sens, aceea de a desemna ceea ce formularea rațională esuează să o facă. Și să nu uităm că toate acestea se petrec într-un spațiu cultural unde hermeneutica înseamnă căutarea interpretării pe nivele, un rol cheie jucându-l alegoria...

Set By T-D1 (yth_1100ro@yahoo.com)

